

Ротова Н. В.,*кандидат філологічних наук,**доцент кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук
ННІ «Українська інженерно-педагогічна академія»**Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

РОЛЬ ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТІ У СТВОРЕННІ ЛАТЕНТНОГО ПЛАНУ (ЗА ТВОРАМИ ІВАНА СЕНЧЕНКА)

Анотація. У статті аналізуються особливості авторської світомоделі, що реалізується залученням різного роду виявів інтертекстуальності, а саме: відкритого й прихованого цитування, алюзій та ремінісценцій, вживання «чужих» слів, контамінацій. Ім'я Івана Сенченка традиційно називалося серед засновників української радянської літератури, натомість літературознавці й критики не «помічали» ті твори, які не вкладалися в закони соціалістичного реалізму, не було спроб аналізу латентного плану творів, хоча його наявність більш ніж очевидна. І. Сенченко належить до письменників, які з особливою силою й гостротою відчувають свою причетність до світової культурної спадщини взагалі й української зокрема; саме це зробило інтертекстуальність домінантною рисою його творчого стилю. Суттєву роль у авторській моделі посідає «література в літературі»: цитування та ремінісценції як найпродуктивніші форми реалізації інтертекстуальності, згадуються імена й художні тексти як вітчизняного, так і світового письменства. Часові кордони згадуваних і цитованих творів – безмежні: від Сократа й Бояна до Дж. Лондона й М. Хвильового; в авторській світомоделі представлено імена письменників усіх континентів: Філдосі, Ф. Петрарки, М. Ріда, Дж. Лондона тощо. Проте в окремих творах, передусім оповіданнях Солом'янського й Донецького циклів, письменник повністю відмовляється від інтертекстуальних посилань, що також можна вважати художнім прийомом, який підкреслює вилучення пересічного радянського громадянина зі світового культурного континууму.

Саме відкрите та приховане цитування й ремінісценції сприяють створенню іронічного ідеологічного підтексту, прихованої сатири та пародіювання, що дозволяє говорити про те, що значна частина творів І. Сенченка засвідчує не конформізм письменника, а усвідомлення ним драматизму подій, що відбувалися в країні, і є виявом громадянської мужності.

Ключові слова: авторська модель світу, інтертекстуальність, відкрите й приховане цитування, ремінісценції, латентний план, «література в літературі».

Постановка проблеми у загальному вигляді. Розвиток української літератури довгий час ускладнювався політичною залежністю та колоніальним статусом України, лише отримання незалежності уможливило об'єктивне вивчення спадку, залишене нам культурно-мистецькими діячами. Це повною мірою стосується творчості Івана Сенченка, твори якого переважно не відповідали настановам соціалістичного реалізму. Літературознавці й критики 60–70-х років К. Волинський,

Л. Новиченко, І. Дзюба, М. Острик, М. Мар'янівський високо оцінювали здобутки письменника, які повною мірою відповідали тогочасним ідеологічним вимогам – аналізувалися твори про «Робітника з великої букви», але залишалися поза увагою ті, які не вкладалися в радянські канони, практично не було спроб дослідження підтексту творів, його впливу на реципієнта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. У монографії В. Брюховецького «Іван Сенченко: Літературно-критичний нарис» на основі аналізу творів та архівних матеріалів були визначені етапи творчого становлення письменника в контексті літературного процесу [1]. Дослідженню текстологічних трансформацій було присвячене дисертаційне дослідження й монографія М. Гнатюк. Л. Пономаренко здійснила спробу системного вивчення творчого доробку письменника, відносячи ранні твори до імпресіоністичних, а пізні – до неореалістичних, зокрема відзначає, що «... іронія, як елемент світосприйняття, відіграла значну роль у створенні автором художньої картини світу» [2].

Із останніх публікацій особливу увагу привертають надруковані на сайті «Електронного архіву Українського визвольного руху» документальні матеріали «Агенти по цеху: в мережі опублікували справу письменника Івана Сенченка з численними донесеннями колег» [3]. Добірка з 67-ми документів допомогла істотніше зрозуміти трагедію письменника: життя в «серпентарію» серед «друзів» не додавало творчої наснаги, дамокловим мечем весь час залишалася небезпека наклепу й брехні від «повертатимів».

Грунтовний аналіз згаданих документів був проведений Яриною Цимбал, дослідниці вдалося логічно «вплести» біографію Івана Сенченка в ганебні події знищення українського письменства, становлення й розквіту радянського «холуйства» [4].

Увійшовши в літературу, письменник позбавлявся права не писати. Тому значна кількість творів Івана Сенченка, як уже зазначалося в наших попередніх дослідженнях [5], має латентний план, у творенні якого автор широко послуговується цитуванням та ремінісценціями.

Отже, метою нашої роботи є дослідження латентного плану оповіді, зокрема цитування та ремінісценції як найпродуктивніших форм реалізації інтертекстуальності. Теоретико-методологічною основою дослідження інтертекстуальних зв'язків, зокрема цитуванням і ремінісценціями, стали роботи Р. Барта [6]. Ю. Кристєвої, Ж. Дерріди тощо. Інтертекстуальність,

слідом за Ю. Кристєвою, визначаємо як взаємодію різних кодів, дискурсів чи голосів, що переплітаються в тексті.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. І. Сенченко належить до письменників, які з особливою силою й гостротою відчувають свою причетність до світової культурної спадщини взагалі й української зокрема; саме це зробило інтертекстуальність домінантною рисою його творчого стилю. В авторській художній моделі світу інтертекстуальність реалізується в широкому застосуванні відкритих та прихованих цитат, пародій, алюзій та ремінісценцій, що сприяє створенню неоднозначності смислу, посилює роль підтексту та прихованої сатири. Досліджуючи творчість І. Сенченка, ми неодноразово підкреслювали наявність латентного плану, значну роль у творенні якого відіграють комізм, іронія, пародія та сатира, що реалізується залученням різного роду виявів інтертекстуальності, а саме: відкритого й прихованого цитування, алюзій та ремінісценцій, вживання «чужих» слів, контамінацій. Суттєву роль у авторській моделі посідає «література в літературі»: цитування та ремінісценції як найпродуктивніші форми реалізації інтертекстуальності, згадуються імена й художні тексти як вітчизняного, так і світового письменства.

З ширною симпатією описує автор сільського чоботаря Гайдара («Савка»), який все життя мріяв розбагатіти: «... грошей не мав і двадцяти карбованців і все мріяв відразу вхопити сто тисяч. Аж сто тисяч!» [7, с. 400]. Проте, на відміну від Герасима Калитки зі «Ста тисяч» І. Карпенка-Карого, не лише на авантюри, але й на найменшу нечесність Гайдар не здатний. Навіть коли сусідка, що «любила хильнути», принесла йому чобітки із захованими грошима, про які сама вже забула, він сам кличе молодицю й віддає їй гроші. «Такі в Гайдара сто тисяч! Можна щось добре про нього сказати після цього?!» – закінчує оповідь автор риторично-іронічним запитанням. Комізм посилюється фантастичністю суми, про яку мріє чоботар і яка для нього є, звичайно ж, недосяжною.

До цитування загальновідомого твору звертається автор, намагаючись посилити комічність та іронічність оповіді в сцені, коли Савка, головний герой однойменної повісті, готуючись до розмови з батьком, сам «втішав себе», що той не зможе не дати дозвіл на шлюб з Марією, адже «... Савку підпирає менший, Петро! Тут хоч круть-верть, хоч верть-круть, а Савку женити треба!» [8, с. 305]. Маємо виразну алюзію до байки «Пан та собака» П. Гулака-Артемовського, в якій ідеться про пса, якому, попри всі зусилля, ніяк не вдається догодити хазяїнові. Отже, Савка розраховує, що в такій само безвихідній ситуації буде почуватися батько й не зможе відмовитися благословити його одруження.

Розповідаючи про зустріч «олянівського дядька» з чорташем, автор вдається до ремінісценції сюжету М. Гоголя «Різдвяна ніч», коли Вакула здобуває черевички для коханої Оксани. У дусі пародії, характерним для зображення подій ірреальної площини, обіграє письменник цей мотив: «У моєї молодиці, Ганни, може, чули, святкові гетри геть зносилися. Коли ваша, чорте, ласка, то дістаньте для неї новенькі...» [7, с. 347]. Комічний ефект досягається «зниженням» романтичного мотиву, посиленням його буденності та прозаїзму.

Створенню комічного ефекту прислужується ремінісценція з казки «Коза-дереза» в епізоді, коли дід Олександр, якого вже повідомили сусіди, що Савка повертається додому напід-

питку, чекає сина «... на воротах в червоних чоботях» [8, с. 335]. Комізм полягає в накресленій паралелі: дід чекає козу, батько – сина. Конотативне значення образу «діда на воротах у червоних чоботях» пов'язується з удаваною небезпекою, адже всерйоз ні сцена повернення Савки, ні сцена виховання не сприймається.

Посиленню гумористичного сприйняття оповіді слугує так звана «чужа» лексика. Так, використання технічної лексики в «зображенні» «червоноградського комара» надає оповіді гумористичного тону: «Червоноградський комар – прототип сучасного літака типу біплана. Він важкий, поважний, якщо хоче – монументальний. Він не кидається на людину зненацька, як люті кровопивці мошки... А цей кричить, гуде, суне, попереджає: «Іду на вас!» Гумористичний ефект посилюється виразною алюзією до вислову «Іду на ви» [7, с. 170]. У повісті «Савка» оповідач зазначає, що Савка залишає собі з полочки «оперативні фонди» [8, с. 323], стежка виконує «функцію тротуару» [8, с. 331]. Вірний своїй іронічній манері, автор знаходить спосіб, передаючи музику, надати оповіді комічний ефект: «А ще ж у нас, у Шахівці, була музика троїста... Народжена для полкового оркестру, Онопрієва флейта якось не вкладалася в шахівські габарити і звучала так несамоовито, що почути її можна було з другого кінця села. Що ж до діда Юрка, то бас його гув, як джміль, і чути його було навіть за півсотні кроків. А от скрипочка... була сугубо-сугубісимо камерним інструментом, слухати її було найкраще, спершись на тин господаря, де справляли торжество весільне» [7, с. 357]. Авторський варіант слова «лише» – «сугубо-сугубісимо», що утворене за аналогією до професійного музичного терміна *piano-pianissimo*, через удавану серйозність створює гумористичний ефект, до того ж латинський термін, що виступає в тексті «чужим», цілком природно активізує увагу читача.

Розглядаючи творчість І. Сенченка, не можна не звернути увагу на те, що в одних творах автор надзвичайно широко використовує посилання на твори української та світової літератури, в інших взагалі відмовляється від цього прийому. До першої групи можна віднести твори, що мають ознаки химерності, передусім Червоноградський цикл, до другої – переважно ті, в яких автор намагається реалістично змалювати життя радянських трудівників, тобто час соціалістичних перетворень в Україні (Солом'янський і Донецький цикли). Ми зважуємося висловити думку, що відсутність певних прийомів також виступає «прийомом» і прислужується реалізації авторського задуму: якщо шахівчани відчувають себе причетними до всесвітньої культури, то радянські робітники ніби вилучені зі семіосфери – всесвітнього культурного простору.

Шахівчани, герої автобіографічних творів І. Сенченка, почувують себе громадою, народом; вони охоче беруть участь у виставах самодіяльного театру, оркестру та хору («Подорож до Червонограда»), при цьому на виставах «... зала, як вулик, переповнена... Боже, світе! Які концерти відбувалися, які вечори! Гримить оркестр Андрія Хоменка, підпирає його хор Сенченка Юхима – Івженка, далі на сцену вийдуть дурний Стецько з Гончарівки, невмируща баба Риндичка, трагікомічний Мартин Боруля...» [8, с. 204].

Як бачимо, введенням щонайширшого кола імен письменників, композиторів, філософів, які були відомі жителям українського містечка, автор засвідчує високий культурний рівень нашого народу, наслідки ж революційних змін спостерігаємо в «Донецькому циклі».

Зі співчуттям і боєм зображує «щасливого» радянського робітника автор у оповіданні «Герцоговіна флор» [8, с. 261–276]. Важка робота на шахті чи заводі й горілка – ось «квінтесенція» його життя: «Тиждень був, як завжди в шахті, напружений. Вугілля рубав Ваня спочатку для норми, потім поза нормою. І підморився... Перед получкою Ваня сказав Катрі: «Я завтра трохи вип'ю. Від молота все тіло ломить...» [8, с. 267]. Ключове слово оповідання «Герцоговіна флор», яку молоді люди знають лише як назву цигарок, стає для молодих шахтарів ніби вікном у цивілізацію і звучить «загадковою музикою», адже ніхто не уявляє, що це насправді означає: «Це, певне, якийсь особливий, незвичайний, далекий і екзотичний світ» [8, с. 262].

Насторожує вже початок оповіді, де йдеться про неவிбагливість дитячих розваг у робітничому селищі: «Це був той закуток Донецького басейну, де з усієї безлічі паркових дерев росла тільки біла акація... Ці зелені хащі – заповітна мрія для хлопців, коли для них існує тільки романтика. Скільки тут незвичайного! Скільки переживань! Гострі колючки на сухих торішніх гілочках по-хижацькому впираються в долоні, в лікті, в голі коліна!» [8, с. 261]. Моторошно й сумно робиться від такої дитячої «романтики», проте, зважаючи на культурний рівень їхніх старших братів, схоже, що спостереження за танцювальним майданчиком – це справді єдина втіха підлітків. Вражаючим, як на нас, є повідомлення, що живе Ваня в робітничому гуртожитку, де вихователки вчать його й інших хлопців, «... як треба поводитися, як після себе прибирати в кімнатах, як користуватися попільничками, щоб не кидати під ноги недокурків, а попіл не струшувати на підвіконники і на скатерть» [8, с. 265].

Сюжет оповідання має заокруглену форму, що символізує коло, по якому з дня в день ідуть Ваня і такі ж «ощасливлені», як він. На початку оповідання ми «чуємо», як Ваня дорікає собі за п'яні витівки й не знає, як помириться з Катрею, бо він після получки «... добре випив із Сидором. Сидір почав його вчити, як перемагати дівчат... Як опинився Ваня у Клави, він не пам'ятав. Почав там показувати грубу силу. Клава надавала Вані лящів, скільки схотіла, ще й вилила на голову відро з водою. Як проспався і почув про все, місяця не міг знайти собі» [8, с. 266]. До того ж гроші, які він збирав, щоб надіслати переказ матері, Ваня пропив. Щоб запобігти повторенню ситуації, він просить вихователку отримати гроші замість нього, сам в ощадкасу Ваня звернутися не може, бо йому «... легше тонну вугілля нарубати, ніж морочитися з папірцями» [7, с. 266].

Закінчується оповідь повідомленням про радість Вані: Костянтин, якого він вчора побив після обіду з «шампанським і горілкою», залишився живим. «Ішов він щасливою ходою. Як добре все закінчилось!.. Стежка вивела Ваню на вулицю, і він влився в потік людей, що поспішали на зміну» [8, с. 176].

Як бачимо, авторські коментарі відсутні, проте нанизання сугестивних деталей створює не просто безрадісну, а жахливу картину життя шахтарської молоді, для якої «Герцоговіна флор» назавжди залишиться лише назвою цигарок.

Найбільшою розрадою в житті персонажа з оповідання «Ведуть батька додому» є п'яні витівки: «Світе мій білий! Яке велике почуття насолоди відчував цієї миті шахтар! Ось він, ось жінка, ось усі діти, сусіди. Ведуть його, а він опинається. І не тому, що величається, а тому, що так весело йому, так почуває себе гарно, втішно!» [8, с. 237]. Виявляється, що в ньому в такі хвилини прокидається великий актор, це зумів побачити новий завклубом і запросив його до драмгуртка. Проте, як на

нас, це не робить картину менш сумною, особливо якщо згадати шахівський театр з Червоноградського циклу.

Шахтаря Митра Калениковича, героя оповідання «Цвіт королевий», як одного з найкращих, посилають на курси підвищення кваліфікації, де він вперше в житті чує легенду про Ікара й шевченкову баладу «Лілея» [8, с. 227–236]. Згадаймо, що йдеться про країну «суцільної грамотності».

З огляду на викладене вище, ми вважаємо можливим висловити припущення, що ревний адепт радянської влади не міг у такий спосіб зображувати «квітучий шахтарський край» і що ці твори можуть розглядатися як виклик владі, яка не змогла забезпечити нормальні умови для життя пересічної людини. Художні прийоми, до яких удається автор, зокрема мінімальне використання інтертекстуальності та баналізація авторської світомоделі, вилучає авторський простір із культурного світового метатексту. Як відомо, ігнорування інтертексту – «вбивство перед-тексту» – було принциповою умовою «пролеткультівської» літератури, яка тяжіла до максимального спрощення як смислу, так і форми художнього твору. Отже, ми схилиємося до думки, що згадані твори можна розглядати як пародію на пролеткультівські канони.

Загальновідомою думкою є те, що головною властивістю інтертекстуальності є розрив лінійності тексту, який ставить реципієнта перед альтернативою – продовжувати читання чи повернутися до тексту-джерела. Якщо гіпотетично пристати до другого варіанту, то пізнавальне значення творів І. Сенченка, зокрема оповідань «Верхарн», «Я познайомився з Йосипом», «До початку театру в Шахівці», «Подорож до Червонограда», повісті «Савка» тощо, важко переоцінити. Захоплена оповідь про незабутнє враження від знайомства з творами О. Олеса, Е. Верхарна, Б. Грінченка, Я. Щоголіва ніби запрошує читача самому пройти авторськими стежками. Часові кордони згадуваних і цитованих творів – безмежні: від Сократа й Боаяна до Дж. Лондона й М. Хвильового; в авторській світомоделі представлено імена письменників усіх континентів: Фірдоусі, Ф. Петрарки, М. Ріда, Дж. Лондона тощо.

Особливе місце в творах письменника належить запозиченням із «Кобзаря»: в автобіографічних творах оповідач згадує, що незабутнє враження справив на нього «Малый Кобзар»: «Ніколи жодна книга не справляла на мене такого враження, як «Кобзар». Я пив його і напиться не міг. Радість почуття незвичайності затопила мене... Шевченкові герої стали і моїми героями, його поетичний світ став моїм світом...» [7, с. 72].

З удаваною іронією, за якою ховається щира симпатія, згадує оповідач свого сусіда: «Жив на вулиці Лермонтовській такий собі залізничний конторщик Іван Антонович Копилов – любитель поспівати, випити, повеселитися. Начебто людина при нормі. Так де ж! І цей був одержимий. Наважилося видавництво Брокгауза і Ефрона енциклопедію видавати, велику, всезагальну, на 76 томів, затявся: «Чуєш, жінко, передплатчу!» Згодом знову оголошено підписку на велике і багате видання «Народи, племена, раси обох половин земної кулі»... Ну й ці книжки в скриню полізли» [7, с. 217–218]. Отже, людина, відмовляючи собі в найнеобхіднішому, вважає за необхідне придбати книжки.

Висновки з дослідження. З огляду на викладене вище, ми доходимо висновку, що інтертекстуальність є невід'ємним складником авторської світомоделі, винятком є твори, у яких, за словами І. Кошелівця, «немає справжнього Сенченка»

[9, с. 8]. Відкрите та приховане цитування й ремінісценції сприяють створенню іронічного ідеологічного підтексту, прихованої сатири та пародіювання, що дозволяє говорити про те, що значна частина творів І. Сенченка («Святий Хасан», «Чорна брама», «Червоноградський цикл», «Савка», «Із записок», «Цвіт королеви») засвідчує не конформізм письменника, а усвідомлення ним драматизму подій, що відбувалися в країні, і є виявом громадянської відваги.

«Література в літературі» – згадування прізвищ українських і зарубіжних діячів культури, цитування та ремінісценції – вводить твори І. Сенченка до контексту світової культури, а також слугує розв'язанню різного роду авторських завдань, найчастіше – створення іронічного підтексту, прихованої сатири або комічного ефекту. Проте в окремих творах, передусім оповіданнях Солом'янського й Донецького циклів, письменник повністю відмовляється від інтертекстуальних посилань, що також можна вважати художнім прийомом, який підкреслює вилучення пересічного радянського громадянина зі світового культурного континууму.

Література:

1. Брюховецький В.С. Іван Сенченко : літ.-крит. нарис. К. : Рад. письменник, 1971. 158 с.
2. Пономаренко Л.М. Художня еволюція Івана Сенченка : автореф. ... канд. філол. наук : 10.01.01. К., 2001. 18 с.
3. Агенти по цеху: в мережі опублікували справу письменника Івана Сенченка з численними донесеннями колег. Центр досліджень визвольного руху: вебсайт.URL: <https://cdvr.org.ua/29094/2021/08/20/> (дата звернення 20.03.2025).
4. Ярина Цимбал Три могили Івана Сенченка Історична правда: вебсайт.URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/8/160146/> (дата звернення 20.03.2025).
5. Ротова Н.В. Знайомий і незнайомий Іван Сенченко : монографія. Харків, 2014. 107 с.
6. Барт Р. Від твору до тексту. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за редакцією Марії Зубрицької, 2-е видання, доповнене. Львів : Літопис, 2002. С. 491–497.
7. Сенченко І.Ю. Твори: у 2-х томах. Том перший: Оповідання / Передм. П.А. Загребельного. К.: Дніпро, 1971. 464 с.
8. Сенченко Ю.І. Оповідання. Повісті. Спогади / Упоряд. і приміт. М. М. Гнатюк; Вступ. ст. і ред. тому В. С. Брюховецький. К. : Наук. думка. 1990. 664 с.
9. Кошелівець І. Поклонник шаленого сонця: Пам'яті Івана Сенченка (7.2.1801 – 8.11.1875) // Сучасність. 1876. Ч. 2. С. 7–17.

Rotova N. The role of intertextuality in creating a latent plan (based on the works of Ivan Senchenko)

Summary. The article analyzes the features of the author's world model, which is realized by involving various manifestations of intertextuality, namely: open and hidden citation, allusions and reminiscences, the use of «alien» words, contaminations. The name of Ivan Senchenko was traditionally mentioned among the founders of Ukrainian Soviet literature, but literary scholars and critics did not «notice» those works that did not fit into the laws of socialist realism, there were no attempts to analyze the latent plan of the works, although its presence is more than obvious. I. Senchenko belongs to the writers who feel their involvement in the world cultural heritage in general and the Ukrainian one in particular with particular strength and sharpness; this is what made intertextuality the dominant feature of his creative style. A significant role in the author's model is played by «literature in literature»: citations and reminiscences as the most productive forms of implementing intertextuality, names and literary texts of both domestic and world literature are mentioned. The time boundaries of the mentioned and quoted works are unlimited: from Socrates and Boyan to J. London and M. Khvylovy; the author's world model presents the names of writers from all continents: Firdawsi, F. Petrarch, M. Reed, J. London, etc. However, in some works, primarily the stories of the Solomyansky and Donetsk cycles, the writer completely refuses intertextual references, which can also be considered an artistic technique that emphasizes the removal of the average Soviet citizen from the world cultural continuum.

Open and hidden quoting and reminiscences contribute to the creation of an ironic ideological subtext, hidden satire and parody, which allows us to say that a significant part of I. Senchenko's works testify not to the writer's conformism, but to his awareness of the drama of the events taking place in the country, and are a manifestation of civic courage.

Key words: authorial model of the world, intertextuality, open and hidden citation, reminiscences, latent plan, «literature within literature».